

JEZIK S POČETKA

(Milan Mihaljević, *Jezik najstarijih hrvatskoglagoljskih rukopisa*, Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb 2018.)

Sredinom ove godine Milan Mihaljević, jezikoslovac i proučavatelj hrvatskoga glagoljaštva objavio je knjigu *Jezik najstarijih hrvatskoglagoljskih rukopisa*. Riječ je o monografiji koja je nastala na temelju referata sa znanstvenih skupova na kojima je autor sudjelovao te na temelju članaka koje je objavljivao u znanstvenim časopisima i zbornicima. Uz to u knjigu je uključio i novopronađene fragmente koji tada još nisu bili proučeni. Tako je nastala knjiga koja sadrži jezične analize koje su stručnjaci mogli već naći u stručnim publikacijama, ali je dodao i nove analize.

Knjiga sadrži pet poglavlja. U *Uvodu* autor najavljuje glavni cilj knjige. To je sustavan opis jezika hrvatskoglagoljskih tekstova od 11.

do početka 14. stoljeća i usporedba jezika tih tekstova s jezikom kanonskih starocrkvenoslavenskih spomenika, s ciljem da se utvrdi u kojoj je mjeri jezik promijenjen i pomlađen. Analizom je obuhvaćeno 25 spomenika koje autor ukratko opisuje dajući podatke o vremenu nastanka, dimenzijama dokumenata, mjestu čuvanja, kratkom sadržaju i osnovnoj literaturi koja se odnosi na pojedini spomenik.

U drugom dijelu *Fonologija* autor donosi prikaz fonoloških osobina dokumenata uspoređujući ga sa stanjem u kanonskim starocrkvenoslavenskim tekstovima te sa stanjem u hrvatskoglagoljskim tekstovima iz zlatnog razdoblja hrvatskoga glagoljaštva, tj. s tekstovima 14. i 15. sto-

ljeća. Time je glasovni sustav proučavanih dokumenata stavio u odnos prema onome što je od njih starije i onome što je od njih mlađe. Pritom analizira glasove koji su s fonološkog stajališta posebno zanimljivi, kao što su: *i*, *jeri*, *ju*, palatalni glasovi *ĺ* i *ń*, glas *č*, *jerove* i *jat*. Autor zaključuje da nije moguće pretpostaviti jedan samoglasnički sustav za sve proučavane fragmente, ali ipak donosi tablicu u kojoj je napravio sustav od sedam jedinica koji je svojstven većini fragmenata toga razdoblja.

Treći dio prikazuje *morfologiju* proučavanih dokumenata. U analizi *imenica* opisuje deklinacijski sustav fragmenata, te ga uspoređuje sa stanjem u kanonskim starocrkvenoslavenskim kodeksima i sa starohrvatskim (čakavskim) sustavom s namjerom da utvrdi promjene u pojedinim gramatičkim kategorijama. Analiza je provedena po sljedećim kategorijama: rod, živost, broj, sklonidbeni tip i padež. Kad je riječ o *rodu* stanje je isto kao i u kanonskim starocrkvenoslavenskim tekstovima. Većina imenica završava na suglasnik dok manji broj imenica završava slovom *i*. Pritom se u jednoj skupini imenica završno *i* čita kao *j* (*rai*, *običai*) pa ih se priključuje skupini imenica koje završavaju suglasnikom, a u drugoj se skupini taj *i* čita kao *i* (*levji*, *avakti*). Deklinacija je u obje skupine jednaka. Uz to potvrđene su i imenice muš-

koga roda koje u nominativu jednine završavaju na *-a* ili *-ê* (*toma*, *matiê*). One se sklanjaju prema *a*-promjeni ili *ja*-promjeni, a njihova je pripadnost muškom rodu određena spolom označenika. Među imenicama ženskoga roda najbrojnije su one koje završavaju na *-a*, manje je onih na *-ê* (*mariê*), a brojne su imenice koje završavaju na suglasnik (*nepriěznb*). Nekoliko je primjera sa završetkom na *-i* (*mati*, *cêli*). U srednjem rodu sve imenice završavaju na *-o*, ili na *-e*. Kategorija *živosti* jedna je od najvažnijih inovacija u povijesti sklonidbenog sustava slavenskih jezika. Da bi pokazao na kojem je stupnju razvoj te kategorije u fragmentima, autor navodi sve primjere akuzativa jednine imenica muškoga roda koje označuju nešto živo (npr. *muža*, *sinb...*). Iz čitavog je popisa vidljivo da je kategorija *živosti* zahvatila imenice *o*-promjene, dok su imenice *u*-promjene njome zahvaćene samo ako su promijenile sklonidbeni tip i prešle u *o*-osnove. Imenica *duhb* sustavno se ponaša kao neživa. Autor analizira i druge zanimljive primjere koji čitatelju pružaju dragocjene informacije o stanju u proučavanim fragmentima. Kad je riječ o kategoriji *broja*, najčešće su potvrđeni jedninski oblici, rijetko množinski dok su dvojninski oblici još rjeđe u upotrebi. Bez obzira na rijetku upotrebu dvojine može se reći da se dvojina dobro čuva jer se koristi uvijek

kad je riječ o dva predmeta, stvari ili osobe. Na temelju primjera Mihaljević zaključuje da dvojina u proučavanim fragmentima još uvijek ima oba značenja koja je imala i u kanonskim tekstovima, tj. i značenje parnosti i značenje dvojnosti. Analiza *sklonidbenih tipova* očekivano je pokazala da su glavne promjene višestruko brojnije nego sporedne. Autor navodi iznimke koje se javljaju u pojedinim dokumentima te upućuje na međusobne utjecaje pojedinih sklonidbenih tipova. Analizirajući *padeže* Mihaljević utvrđuje koji se nastavci javljaju kod imenica uz navođenje pojedinih glasovnih promjena koje se provode na imenicama.

Za razliku od imenica kod kojih je analizirao odnos u kanonskim starocrkvenoslavenskim kodeksima i u starohrvatskom (čakavskom) sustavu, kod *zamjenica* autor uspostavlja vezu sa stanjem u kanonskim starocrkvenoslavenskim tekstovima i u suvremenom hrvatskom jeziku. I ovdje nam autor daje prikaze deklinacije svih zamjenica (ličnih, pokaznih, upitnih i dr.) a zatim komentira one oblike koji su iz jezičnih razloga zanimljivi. Tako uz ostalo saznajemo da se lična zamjenica za 1. lice jednine u fragmentima uopće ne pojavljuje u obliku *ja*, već uvijek kao *azb* u različitim grafijskim varijantama. Treba spomenuti i zamjenicu *ki* čiji kratki oblik akuzativa jednine srednjega roda glasi *ko*. Autor

pretpostavlja mogućnost da je riječ o jednom od najstarijih potvrda kontrakcije u skupini *oje* (*koje > ko*), ili je ipak riječ o izvorno kratkom obliku. Na temelju argumenata odlučuje da je prva pretpostavka vjerojatnija. Posebnu je pažnju posvetio zamjenici *sb* jer se ona izvorno sklanjala prema *i*-osnovama, za razliku od drugih zamjenica koje su se sklanjale prema *o*-osnovama ili *a*-osnovama. U zaključku autor navodi da se u najstarijim hrvatskoglagoljskim fragmentima u zamjениčkoj deklinaciji dobro čuvaju stari obrasci. Razlika koja postoji rezultat je glasovnih promjena koje su se u međuvremenu dogodile. Uz ove Mihaljević navodi i druge zaključke nastale na temelju analizirane građe.

Analizirajući *pridjeve* autor utvrđuje da je pridjevska deklinacija u hrvatskoglagoljskim fragmentima iz 12. i 13. stoljeća manje konzervativna nego deklinacija imenica i zamjenica. Bez obzira na to većina se nastavaka od starocrkvenoslavenskih razlikuje s obzirom na izvršene glasovne promjene. I u fragmentima je vidljivo da se izgubila razlika između neodređenih i određenih oblika u nominativu množine muškoga roda jer su se oba najčešće izjednačila. Upozorava na to da i pridjevi na *-bskb*, osim dugih, imaju i kratke oblike i u jednini i u množini. Iz svih predočenih primjera donosi nekoliko zaključaka, između ostalog

i to da su se u množini izjednačili nastavci za muški i ženski rod. Taj zaključak, kao i one prethodne argumentira pojedinim primjerima.

U analizi *glagola*, autor kao i u prethodnim analizama uspostavlja odnos prema kanonskim tekstovima s jedne i hrvatskim tekstovima s druge strane, kako bi utvrdio koje se stare pojave dobro čuvaju, a što se promijenilo. Zaključuje da su infinitivni oblici obilato potvrđeni. Za supin postoji samo jedna potvrda u *Bečkim listićima* a u svim ostalim primjerima se uz glagole kretanja pojavljuje infinitiv. U prezentu se čuvaju svi crkvenoslavenski nastavci, hrvatski nastavci se ne pojavljuju. U fragmentima su brojni primjeri s asigmatskim aoristom, a rijetki su oblici sekundarnog aorista na *-oh*. Potvrđeni su oblici i od perfektivnih i od imperfektivnih glagola. Posebno analizira glagol *biti* jer je u starocrkvenoslavenskim tekstovima taj glagol imao dvije alternativne aoristne paradigme. Slično je stanje i u proučavanim fragmentima. Imperfektivi oblici su u fragmentima rjeđe zastupljeni od aoristnih. U odnosu na stanje u starocrkvenoslavenskom jeziku, ovdje su oblici uglavnom stegnuti. Imperativ je dobro oprijemljena kategorija u proučavanoj građi. Kao zanimljivost autor ističe činjenicu o uznapredovaloj tendenciji širenja formata *-ê-* i na glagole i-konjugacije u množini i dvojini što

će još više doći do izražaja u kodeksima iz 14. i 15. stoljeća. Od složenih oblika, perfekt je rijetko posvjedočen, a pluskvamperfekt je rjeđi od perfekta. U kondicionalu se čuvaju posebni kondicionalni oblici glagola *biti* koji se smjenjuju s novijim, aoristnim oblicima. Kao i u perfektu, pomoćni glagol *biti* može biti i iza i ispred glagolskog pridjeva radnog, a može od njega biti odvojen i drugim konstituentima. Budućnost se, osim prezentom svršenog glagola, izriče i pomoću glagola *načeti*, *včeti*, *h(o)těti* i *iměti* i infinitiva. Tako je i u fragmentima i u kanonskim tekstovima. U fragmentima su posvjedočeni svi participi koji se pojavljuju i u kanonskim starocrkvenoslavenskim tekstovima, pri čemu je najčešći aktivni particip prezenta, a najrjeđi pasivni particip prezenta. U zaključku autor navodi da je stanje glagolskih oblika u najstarijim hrvatskoglagoljskim fragmentima gotovo u cijelosti jednako onomu u najstarijim kanonskim starocrkvenoslavenskim tekstovima. Utjecaj govornog jezika znatniji je tek na glasovnoj razini, dok je na morfološkoj razini utjecaj govornog jezika vidljiv u tek nekoliko primjera koje autor pojedinačno navodi. Govoreći o *nepromjenjivim riječima* Mihaljević analizira prijedloge, priloge, čestice, veznike, uzvike te navodi primjere iz fragmenata. Upozorava na to da pojedine riječi ulaze u različite kategorije (*blizb*

može biti prijedlog i prilog, ovisno o kontekstu), te da vezničku funkciju mogu imati različiti prilozi i čestice, dok neki veznici mogu imati i drugu funkciju, ne samo vezničku.

Poglavlje o *sintaksi* sastoji se od deset tekstova u kojima autor kao cilj postavlja stjecanje uvida u stanje sintakse hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika najstarijeg razdoblja i utvrđivanje odnosa prema stanju u kanonskim starocrkvenoslavenskim tekstovima i u hrvatskom jeziku. Upozorava na činjenicu da su neujednačenost i razlike među fragmentima u sintaksi veće nego u fonologiji i morfologiji. Takvu neujednačenost tumači utjecajem govornog jezika, ali i utjecajem jezika s kojih su tekstovi prevedeni (grčki i latinski). Većini fragmenata u osnovi je bio latinski predložak, ali ima i onih koji su prevedeni s grčkog jezika. Zbog toga je autor u ovom poglavlju veliku pažnju posvetio sintaktičkim pojavama koje su važne za razlučivanje utjecaja grčkoga, latinskoga ili govornoga hrvatskog jezika. Mihaljević analizira sintaksu padeža: nominativ za koji je najtipičnija uloga subjekta; genitiv može biti padež izravnog objekta, ali ima i mnoge druge funkcije koje autor potanko objašnjava; najvažnija je sintaktička uloga dativa funkcija neizravnog objekta; akuzativ je neobilježeni, strukturni padež izravnog objekta, a ima i ulogu dvostrukog

objekta i dr.; besprijedložni je lokativ rijedak; besprijedložnim instrumentalom izriče se sredstvo kojim se vrši radnja. Sve su tvrdnje oprimgjerene rečenicama iz fragmenata. Posebno je poglavlje posvećeno participima u kojima se na nizu primjera pokazuje da se u fragmentima čiji je tekst preveden s latinskoga u biblijskim tekstovima često čuvaju stariji prijevodi prema grčkom jeziku. Iz apsolutnog dativa je jasno vidljiva razlika među fragmentima s latinskim i grčkim predložkom. Naime primjeri su s apsolutnim dativom rijetki u fragmentima s latinskim predložkom, a znatno su češći u fragmentima s grčkim predložkom. Osim ove Mihaljević obrađuje i druge apsolutne konstrukcije: apsolutni ablativ, apsolutni instrumental. S druge strane kondicional se vrlo rijetko pojavljuje u fragmentima s grčkim predložkom dok znatno češće stoji za prijevod latinskog konjunktiva. Posebno objašnjava rečeničnu negaciju i položaj čestica *ne* i *ni* pri izricanju negacije. Jesno-niječna pitanja najčešće su uvedena česticom *li*, dok su druge čestice (*eda* i *nuti*) rjeđe. Iznimno su rijetka i tzv. intonacijska pitanja, dok su razmjerno dobro potvrđena zavisna pitanja. Autor upozorava na bezlične rečenice koje se javljaju u fragmentima, a vrlo je temeljito obradio složene rečenice – kako nezavisnosložene, tako i zavisnosložene.

U poglavlju o *leksiku* autor utvrđuje leksički sastav fragmenata i uspoređuje ga sa starocrkvenoslavenskim leksikom kako bi utvrdio u kojoj je mjeri leksik promijenjen i obnovljen. Da bi to uspješno pokazao, Mihaljević utvrđuje brojno stanje leksema (njih 2284). Navodi koliko je kojih riječi po vrstama riječi. Iz tih se detaljnih brojeva vidi da imenice i glagoli čine više od polovice leksičkog fonda fragmenata. Tako je i u kanonskim spomenicima, ali je tamo broj glagola nešto veći od broja imenica. Ovo poglavlje s količinskim podacima donosi vrlo zanimljive brojčane odnose u pojavnosti pojedinih leksema. Većina potvrđenih leksema slavenskoga je podrijetla. Većina riječi stranog podrijetla potvrđena je i u kanonskim tekstovima, a razmjerno je mali broj grecizama. Posvjedočene su i hebrejske i aramejske riječi, broj latinizama nije velik, a nalazimo i riječi koje su germanskog i turkijskog podrijetla. Što se tiče slavenskog leksika u fragmentima, prevladavaju ohridski leksemi, dok su preslavski leksemi malobrojniji. Tome treba dodati i moravizme. Prilikom klasifikacije leksema Mihaljević je s pravom oprezan te izražava i objašnjava svoje sumnje u opravdanost klasifikacije, o čemu se čitatelj može detaljno informirati čitajući ovo poglavlje. Usporedbom iz različitih dokumenata autor utvrđuje u kojoj je mjeri leksik fragmenata pro-

mijenjen i pohrvaćen u odnosu na leksik starocrkvenoslavenskih spomenika, a kao izvore za leksik iz starocrkvenoslavenskih tekstova uzima *Slovník*, Miklošičev *Lexicon palaeoslovenico–graeco–latinum* i *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*. Leksemi koji su u *Slovníku* potvrđeni samo primjerima iz hrvatskoglagoljskih tekstova, a obilato su potvrđeni u *Rječniku* mogu se smatrati kroatizmima ili eventualno moravizmima (npr. *vladati*, *oblak*...). U fragmentima je potvrđeno mnogo arhaizama, malo je riječi kojih nema u staroslavenskim rječnicima, a mali je broj onih koji se sa sigurnošću mogu pripisati izravnom utjecaju govornoga hrvatskoga jezika. Govoreći o leksiku, Mihaljević je napravio i morfološku (tvorbenu) raščlambu leksika, u skladu s podjelom na tri skupine: korijen, prefiks i sufiks. Kad govori o korijenskim skupinama ustanovljava da se kao najveća značenjska skupina mogu izdvojiti riječi koje označuju dijelove tijela, a više je i riječi koje izražavaju različite odnose unutar obitelji ili šire zajednice, nazive za biljke i životinje, prirodne pojave, nebeska tijela te oruđa i oružja. Knjigu autor završava poglavljem o složenicama. U slavenskim su jezicima trodijelne ili višedijelne složenice rijetke, pa su tako i u proučavanim fragmentima potvrđene samo dvodijelne složenice. Brojčano, u odnosu na sta-

rocrkvenoslavenske spomenike, u fragmentima ih je potvrđen znatno manji postotak. Autor uz ostalo uspoređuje složenice s korijenima: *blago-* i *dobro-* te utvrđuje da su složenice s *blago-* češće, njih 11 dok su ove s *dobro-* samo dvije. Složenice s *dobro-* pripadaju mlađem, a s *blago-* starijem sloju starocrkvenoslavenskog jezika. Takav brojčani odnos ukazuje na konzervativnost naših fragmenata i u leksiku. Autor analizira i druge složenice koje mogu biti zanimljive i širem sloju čitatelja, ne samo stručnjacima koji se bave jezikom tekstova ovog razdoblja.

Knjiga, kao što je uobičajeno, sadrži popis korištene literature koji je prilično opsežan. Sastoji se od 187 bibliografskih jedinica, te zahvaljujući tom popisu svatko koga interes nakon čitanja ili za vrijeme čitanja ove knjige povuče u nekom smjeru, može produbiti svoje znanje. Na kraju knjige nalazi se popis riječi koje su potvrđene u najstarijim hrvatskoglagoljskim fragmentima.

U zagradi se nalazi popis spomenika u kojima se riječ pojavljuje što popis čini i kompletnim i sadržajnim i čitatelju omogućuje da sam istraži ono što ga posebno još zanima.

Na kraju recimo da je ova knjiga Milana Mihaljevića, kao što on sam u predgovoru kaže, nastala na nagovor Matea Žagara, za vrijeme znanstvenog skupa *Glagoljica: zum Ursprung der slavischen Schriftkultur*, 1996. godine u Beču da zajednički obrade najstarije hrvatskoglagoljske fragmente iz 12. i 13. stoljeća, pri čemu bi ih M. Žagar opisao paleografski, a M. Mihaljević jezično. Tada autor ove knjige za to nije imao vremena, ali zahvaljujući godinama marljivog rada, nakon 22 godine u rukama imamo opisan jezik najstarijih hrvatskoglagoljskih rukopisa. Kad nam Mateo Žagar podari svoju paleografsku analizu istih tih rukopisa imat ćemo cjelokupan prikaz tekstova toga razdoblja.

Tanja Kušćević